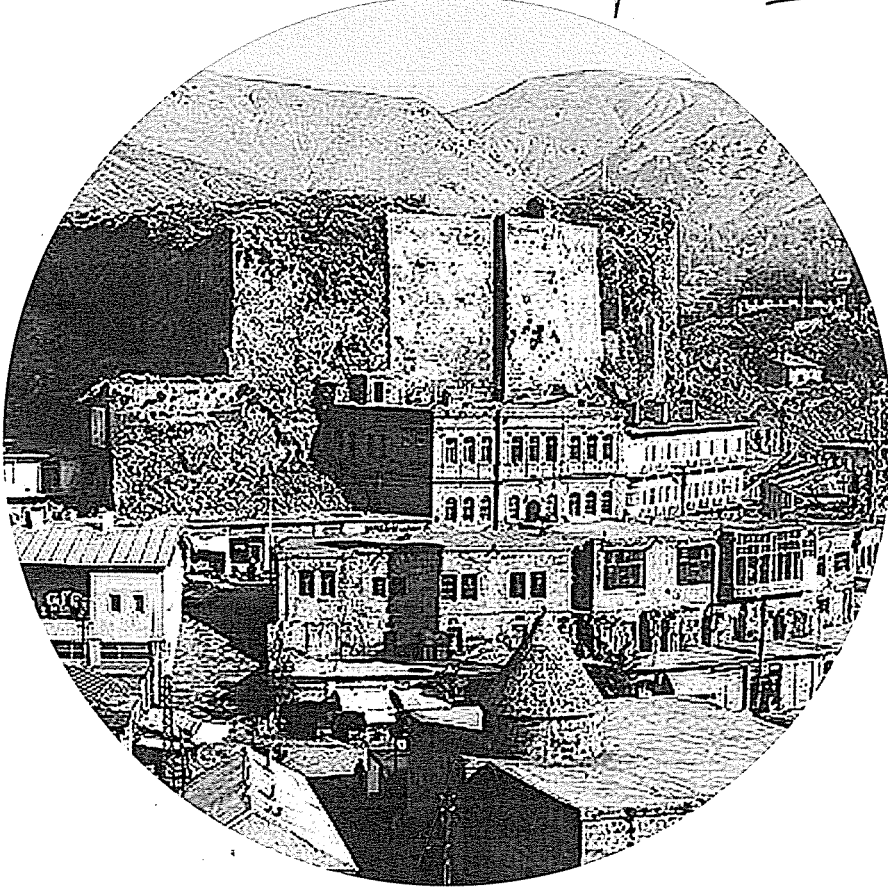

İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesine

Armağandır

Prof. Dr. Oktay
Bellİ

II.
**VAN GÖLÜ HAVZASI
SEMPOZYUMU**

ERÜ

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	175132
Tas. No:	856.16 VAN G

EDİTÖR
OKTAY BELLİ

BİTLİS DEĞİRMENALTI KÖYÜ SAINT ANANIA MANASTIRI

Yalçın KARACA*

Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Bitlis'te tarihi eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. İç Anadolu'yu İran'a, Karadeniz'i de Ortadoğu topraklarına bağlayan bir kavşak noktasındaki Bitlis'in geçmişi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Tarihi süreç içerisinde İran, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan çeşitli devletlerin eline geçen Bitlis, Hz. Ömer zamanında (641) İslam topraklarına dahil edilmiştir. XI. yy. da başlayan Türk hakimiyeti ise günümüze kadar devam etmiştir.¹

Abbasiler tarafından bölgede yaşayan Ermenilere IX.-XI. yy.'lar arasında vasal krallıklar kurdurulmuş ise de, bu vasal krallıklar XI. yy. başlarında Bizans İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmıştır. Savaş ve siyasi

belirsizliklerden bunalan Hıristiyan halk, kurtuluşu inanç ve ibadette arayarak ücra noktalara kadar manastır ve kiliseler inşa etmişlerdir. Selçuklular ve Osmanlı Devleti zamanında Hıristiyan ve Müslüman halk yan yana yaşamayı ve kültürlerini de birlikte üretmeyi başarmışlardır. Ortaçağ ve sonrası Doğu Anadolu'da yapılan mimari eserler arasında yoğunluğun dini yapılarda olduğu görülmektedir. Ermeniler tarafından oluşturulan eserler içinde ise manastırlar ön plana çıkmaktadır².

İşte bu manastırlardan iki tanesi de Bitlis merkez ilçesinin 7 km. kuzeydoğusunda bulunan Değirmenaltı Köyü'nde yer almaktadır. Kaynaklarda ismi Por³ olarak geçen bu köyün, geçmişte Bitlis ve çevresindeki Hıristiyanlar

Resim 1: Değirmenaltı köyü ve Sain Anania Manastırının kuzey-doğudan genel görünüşü

* Yrd. Doç. Dr. Yalçın KARACA, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Van-TÜRKİYE
e-mail: ykaraca@yyu.edu.tr

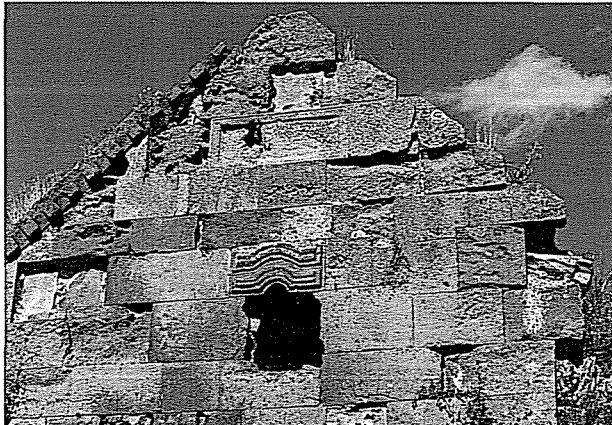
Resim 2: Manastır yapılarının güney-batıdan genel görünüşü

tarafından önem verilen bir yer olduğu bilinmektedir (Res.1).

Bu iki manastırdan Saint Anania Manastırı'nın yapıları köyün içinde, Saint Jean Manastırı'nın (Porayvank) yapıları ise köyün 2 km. dışında inşa edilmiştir. Her iki manastırın çekirdeğini tek nefli kiliseler oluşturmaktadır. Bu kiliselerin batı cephelerine sonradan iki nefli jamatun yapıları eklenmiştir. Ayrıca Saint Anania Manastırı'ndaki mezar taşları da gerek form gerekse süsleme açısından dikkat çekmektedir.

Her iki manastıra Bitlis merkezden yarım saatlik bir araba yolculuğu ile rahatlıkla ulaşabilmektedir⁴.

Bu bildiride Saint Anania Manastırı'nın mimari ve süsleme açısından tanıtımı yapılmaya çalışılacaktır.

Resim 3: Kilisenin batı cephesindeki üçgen alınlık ve tahrir olmuş kitabe

Resim 4: 1496 tarihini veren Jamatun'un girişindeki mezartaşı kitabesi

SAINT ANANIA MANASTIRI

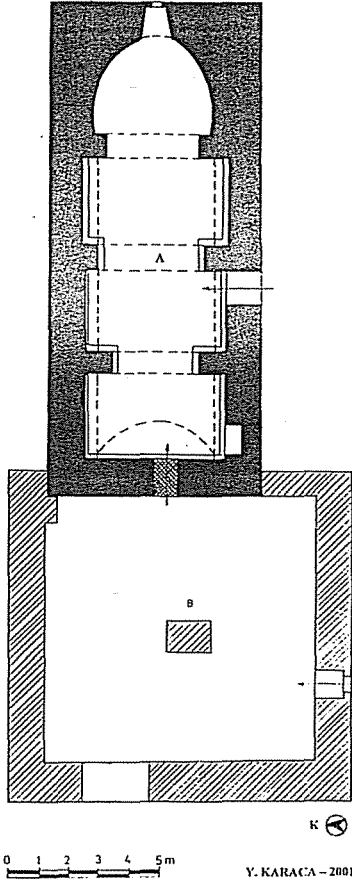
1. Tarihçesi

Manastır; Saint Anania Kilisesi, kilisenin batısına eklenen bir jamatun⁵ ve bu yapıların güneyinde yapılmış üç ayrı grup halinde sıralanan mezar taşlarından oluşmaktadır (Res.2).

Bölgenin papazlık kilisesi olan Saint Anania Kilisesi'nin yapımı, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak VI-VII. yy.'a tarihlendirilmektedir. Ancak bunu ispatlayacak herhangi bir kitabe veya kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır⁶.

Saint Anania Kilisesi ile ilgili ilk yazılı belge, bu manastırda kopya edilmiş 1418 tarihli bir el yazmasında karşımıza çıkmaktadır ve kilisenin XV. yy. öncesi faal olduğunu göstermektedir. Yapının batı cephesindeki mazgal pencerenin üstünde bulunan dört satırlık bir kitabeğe göre kilise, 1466 tarihinde Papaz Mar tarafından tamir edilmiştir⁷. Jamatunun yapım tarihini veren bir kitabe bulunmamaktadır. Yapının güneybatı girişinin hizasında bulunan üç mezar taşı, kitabelerine göre 1496 tarihinde yapılmıştır. Jamatun, bu mezar taşları ve kilisenin tamir kitabesine dayanarak XV. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Res.3-4). Günümüze gelebilmiş 1575 ve 1584 tarihli iki el yazma kitabın bu manastırda kopya edildiğinin tespit edilmesi, Saint Anania Manastırı'nın XVI. yy.'da faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir⁸.

Günümüze gelebilen yapılar XV. yy.'ın

Çizim 1: Bitlis merkez Değirmenaltı köyü Saint Anania Manastırı mevcut planı A) Saint Anania Kilisesi, B) Jamatun

ikinci yarısına aittir. Manastır XX. yy. başında terk edilmiştir.

Yapılardan kilise günümüze sağlam olarak gelmiştir ve bugün ot deposu olarak kullanılmaktadır. Jamatunun üst örtüsü ve duvarları yarı yüksekliğe kadar yıkılmış durumdadır. Batı duvarının üst kısımları son zamanlarda kullanıcılar tarafından acemice onarılmıştır.

Manastır, günümüzde yöre halkı tarafından Por Kilisesi olarak anılmaktadır⁹.

2. Saint Anania Kilisesi

Manastır yapıları doğu-batı doğrultusunda uzanan meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Kilise dıştan 7.00 x 15.20 m. ölçülerindedir. Büyük boyutlara sahip olan yapı, tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 1).

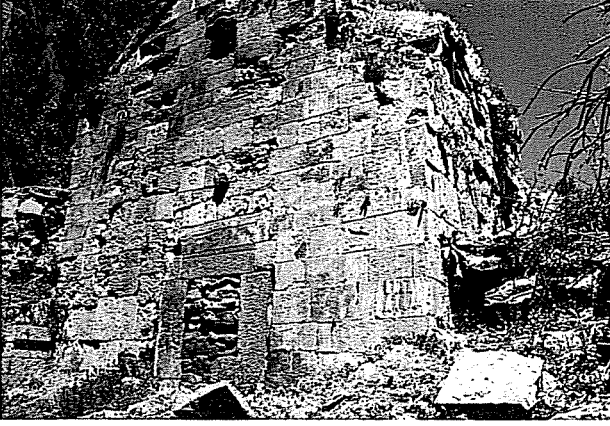
Yapının 7.00 m. uzunluğundaki batı cephesinin ortasında açılmış olan kapı, günümüzde örülerek kapatılmış durumdadır. 1.00 x 1.50 m. ölçülerindeki giriş, dört adet düzgün blok taş ile çerçeve içine alınmıştır. Bunlardan kuzeydeki mezar taşı olup, devşirme malzemedir. Jamatunun büyük ölçüde yıkılması yapının bu cephesini açığa çıkarmıştır. Cephenin üst kısmı üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır. Alınlığın ortasında açılmış olan mazgal pencerenin üstü kaş şeklinde düzenlenen kaval silmelerle hareketlendirilmiştir. Alınlığın üst kısmında ise dıştan çerçevesi belli olan fakat bugün okunamayan tamir kitabesi bulunmaktadır. Testere dişi şeklinde düzenlenen ve dışa taşıtı yapan çatı saçağı cepheye hareketlilik kazandırmıştır (Res. 5).

15.20 m. uzunluğundaki güney-kuzey cepheler; gerek arazinin eğimli olması, gerekse zeminin yükselmesi nedeni ile beden duvarlarının yarısına kadar yükselmiş durumdadır. Bu cephelerin kaplama taşları büyük ölçüde dökülmüştür. Günümüzde yapının içine güney cephenin ortasında sonradan açılan bir kapıdan girilmektedir (Res. 6).

Yapının doğu cephesi kuzey-güney cephelerine göre daha iyi korunmuştur. Ancak mazgal pencere hizasına kadar toprakla dolmuştur. Doğü cephedeki apsiste açılan mazgal pencerenin formu bozulmuştur ve bugün ikinci bir kapı şeklinde kullanılmaktadır. Üst kısım üçgen alınlık şeklinde sonlanmaktadır. Testere formulu çatı saçağı cepheye hareketlilik kazandırmıştır (Res. 7).

Resim 5: Saint Anania Kilisesi batı cephe görünüşü

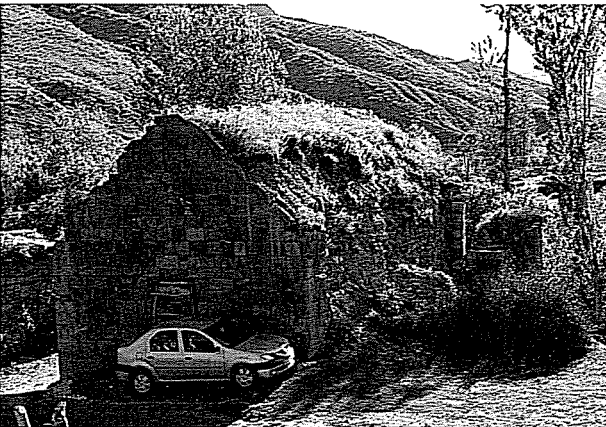

Resim 6: Saint Anania Kilisesinin güney-doğudan görünüşü

Yapının dıştan üst örtüsü beşik çatıdır. Ancak kaplama taşları dökülmüştür.

Dikdörtgen planlı iç mekanın doğusunda dışa taşıntı yapmayan 2.40 m. derinliğindeki apsis yarım yuvarlağı yer almaktadır. Atnalı şeklinde yapılmış apsisin doğusunda açılmış olan mazgal pencere asıl formunu kaybetmiştir (Res. 8).

Kuzey ve güney duvarında örülmüş olan üçer adet duvar payesi iç mekanı hareketlendirmiştir. Duvar yüzeyinden 0.70 m. dışa taşıntı yapan duvar payelerinin üzerindeki başlıklar üzerine yaslanan üç adet kemer, aynı zamanda üst örtüyü oluşturan beşik tonozu taşımaktadır. Her iki duvar boyunca payeler arasına doğu-batı doğrultusunda atılan kemerler ile 2.60 m. genişliğinde karşılıklı üçer adet duvar nişi oluşturulmuştur. Böylece dikdörtgen iç mekan üçer kemer gözü ile bölümlendirilmiştir (Res. 9-10).

Resim 7: Saint Anania Kilisesinin kuzey-doğudan görünüşü

Resim 8: Saint Anania Kilisesi iç mekan ve apsisin görünüşü

Yapı doğu ve batı duvarlarında açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Kilisenin beden duvarları 1.10 m. kalınlığında olup, dolgu duvar tekniği ile örülmüştür. İçten ve dıştan düzgün kesilmiş volkanik tüf taşı ile kaplanan duvarların ortası, kireç harcı ile tutturulmuş moloz taşlar ile kuvvetlendirilmiştir.

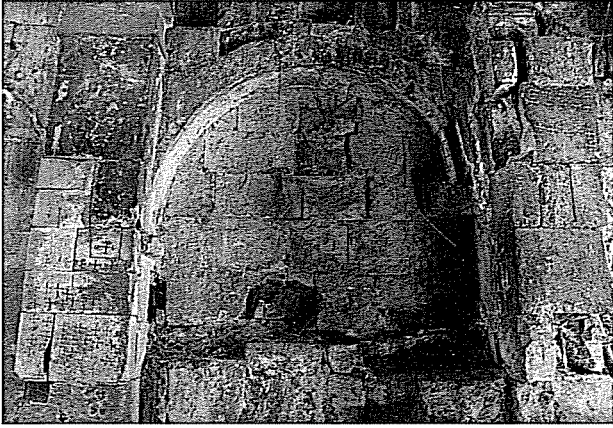
Duvar payelerinin çeşitli yerlerine kazınmış çok sayıda süslemesiz haç işaretinin haricinde plastik süsleme bulunmamaktadır.

3. Jamatun

Tek nefli dikdörtgen kilisenin batısına eklenen jamatun, 10.80 x 11.40 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana sahiptir. Jamatunun üst örtüsü ve duvarları yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır. Fransız Sanat Tarihçi Jean Michel Thierry'nin 1975 öncesi manastırda yaptığı araştırmalar, yapının orijinal planını çıkartmamıza

Resim 9: Saint Anania Kilisesi içerisinde duvar payeleri ve üst örtünün görünüşü (Batıya bakış)

Resim 10: Saint Anania Kilisesi iç mekân duvar kemer ve nişlerinden bir detay

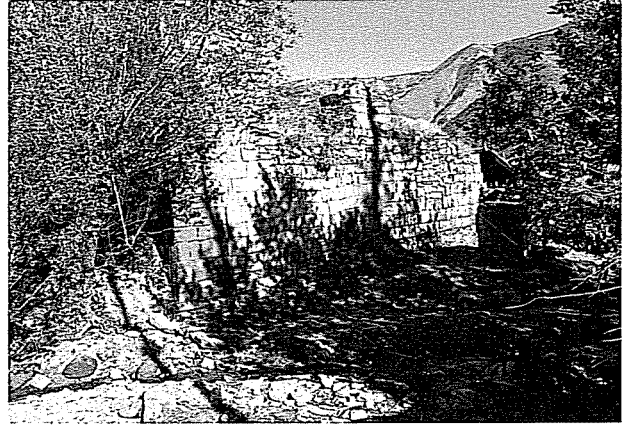
ve tanımlamamıza yardımcı olmuştur. Plan tipi itibariyle, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir¹⁰ (Res. 11).

Batı cephe 11.40 m. uzunluğundadır. Arazinin eğimi nedeniyle giriş bu cephede yer almamaktadır. Kuzeybatıda bulunan pencere şeklindeki açıklık, orijinal olmayıp yakın zamanda yapılan bir eklemedir. Cephenin kuzeybatı köşesini oluşturan dikey iki taş sırası çatı yüksekliğine kadar devam etmektedir. Duvarın geriye kalan diğer kısımları yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır (Res.12).

10.80 m. uzunluğundaki güney cephe büyük ölçüde tahrip olmuştur. Ön tarafına yığılan ağaç ve moloz taşlar nedeniyle cepheyi bütünüyle yansıtan bir görüntü almamız mümkün olmamıştır. Jamatunun güney duvarının doğu kısmı, kilisenin güney cephesinin batı köşesine

Resim 11: Üstörtüsü yıkılan Jamatun'un güney-doğudan görünüşü

Resim 12: Jamatun'un büyük ölçüde yıkılmış olan Batı cephesi

0.70 m. kalınlığındaki bir duvarla birleştirilmiştir. Yapının güneydoğu kısmı, kilise duvarından güney yönüne doğru 3.00 m. taşıntı yapmaktadır. Bu kısmın zemini duvar yıkıntılarıyla içten ve dıştan oldukça yükselmiş durumdadır. Güneybatı köşede yer alan 0.60 m genişliğindeki jamatunun girişi orijinal durumundan oldukça uzaktır. Güney beden duvarının üst kısımları yıkılmış olup yaklaşık 1.50 m. yüksekliğindeki kısmı ayakta kalabilmiştir ve iç tarafındaki kaplama taşları dökülmüş durumdadır.

Kilisenin 7.00 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur. Ancak Thierry'nin çizimlerinden, bu cephede yer alan dört duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin üst örtünün doğu kısmını taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu duvar payelerinden sadece jamatunun kuzeydoğu köşesindeki 0.40 x 0.80 m. ölçülerindeki duvar payesi günümüze gelebilmiştir (Res.13). Diğer üç duvar payesi ve kemerler yıkılmış durumdadır. Cephenin ortasında 1.00 x 1.50 m.. boyutlarındaki kilise girişi yer almaktadır. Kapı sövesi ve atkı taşı olarak kullanılmış devşirme mezar taşları, bu girişin son zamanlarda tamir edildiğini göstermektedir. Kapı açıklığı moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır.

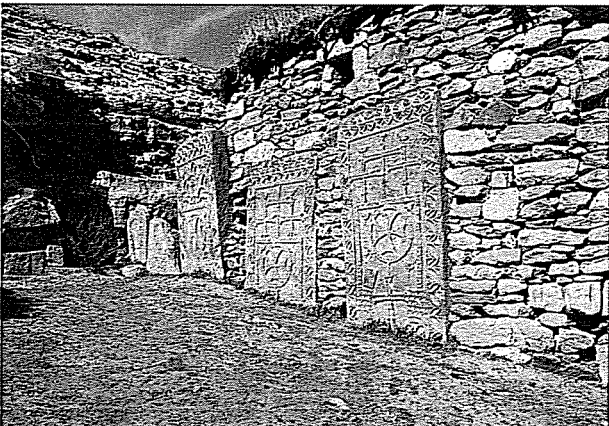
Jamatunun kuzey cephesi 10.80 m. uzunluğundadır ve kilisenin kuzey cephesinin batı köşesine 0.70 m. kalınlığındaki bir duvarla bitştirilmiştir. Bu kısım kilise duvarından kuzey

Resim 13: Jamatun'un eklemlediği kilisenin batı duvarının güney-doğudan görünüşü.

yönüne doğru 1.20 m. taşıntı yapmaktadır. Cephenin ortası temel seviyesine kadar yıkılmış olup sadece köşe duvarları ayakta kalabilmiştir.

Jamatunun iç mekanı, ortada yer alan ve büyük ihtimalle yeniden örülmüş 1.00 x 1.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen paye ile kuzey-güney doğrultusundaki günümüze gelemeyen iki duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin ayırdığı iki nefli bir plana sahipti. İç mekanın örtüsü muhtemelen köyün 2 km. doğusunda yapılmış Saint Jean Manastırı'nın jamatununda olduğu

Resim 14: Kilisenin güney girişine dikey sıralanan birinci grup mezar taşları

gibi iki tonozla örtülmüştü. Thierry'nin çizimleri ve jamatunun kuzeydoğusunda bulunan duvar payesi bu görüşümüzü desteklemektedir. Günümüzde üst örtü tamamen çökmüştür.

Jamatunun zemini, kilisenin zemininden daha aşağıda olup orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır. Yapının iç mekanının tanımlanmasıyla ilgili herhangi bir veriye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

Yapının batı, güney ve kuzeydeki beden duvarları 1.20 m. kalınlığındadır. Jamatun kiliseye, güneydoğu – kuzeydoğu köşelerde 0.70 m. kalınlığındaki duvarlarla bitştirilmiştir. Dolgu duvar tekniğiyle örülen duvarlar içten ve dıştan düzgün kesme taş malzemeyle kaplanmış olup, içleri kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur. Günümüzde dış kaplama taşların büyük bölümü dökülmüş durumdadır. Yapıda tuğla malzeme kullanıldığına dair herhangi bir veriye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

4. Mezar Taşları

Manastırdan günümüze ulaşan mezar taşlarının hepsi XV. yy. sonu XVI. yy. başına aittir ve bunları üç ana grupta toplamak mümkündür.

Birinci grup kilisenin güney kapısının doğusunda yer almaktadır. Kuzey- güney istikametine doğru sıralanan beş adet mezar taşından oluşmaktadır. Üst kısmı kırık 1. mezar taşında 1513 tarihini veren bir kitabe yer almaktadır. Enleri 1.00 m. ile 1.60 m. arasında değişen mezar taşlarının tam yüksekliklerini arazinin eğimi nedeni ile almak mümkün olmamıştır. Dikdörtgen olan beş mezar taşından en güneydeki ölçüleri 1.45 X 2.60 m. dir Bu mezar taşlarının doğu yüzeyleri sade iken batı yüzeyleri çeşitli formlarla işlenmiş malta haçları, kuş figürleri, bitkisel ve geometrik süsler ile bezenmiştir. Bunlardan güneydeki üç tanesinin araları örülerek tahıl deposu haline getirilmiştir (Res. 14-15).

İkinci grup, jamatunun güneydoğu ucunda bulunan çok az belirgin iki küçük mezar taşından oluşmaktadır ve oldukça sade yapılmışlardır.

Resim 15: Birinci grup mezar taşlarından plastik süsleme detayı

Üçüncü grup, jamatunun güneybatı duvarının hizasından başlayıp güneye doğru sıralanan üç adet mezar taşıdır. Bu üç mezar taşından en güneydeki yarım kırılmış olup diğer ikisi iyi durumdadır. Üçünde de yapıranların isimleri ile birlikte 1496 tarihini veren kitabeleri yer almaktadır. 4.00 m. yi bulan yükseklikleri ile Ahlat mezar taşlarını çağrıştıran bu mezar taşlarının üzeri de çeşitli formlarla işlenmiş haçlar, kuş figürleri, bitkisel ve geometrik süsler ile bezenmiştir (Res. 16-17).

5. Sonuç

Hiç kuskusuz bir ülkenin mimari yapılaşması, doğrudan siyasi erkin onay verdiği kriterler çerçevesinde şekillenen ve büyük maliyetleri olan sosyo-kültürel gerekliliğin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Devletlerin ekonomik güçlerine bağlı olarak gelişim gösteren mimari oluşumların başında dini yapıların varlığı gözden kaçmamaktadır. Ağırlıklı olarak Selçuklu

ve Osmanlı yönetimleri altında şekillenen Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki manastırların, Ermeni sanatı açısından önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır. IX. yy.'dan başlayarak XX. yy. başlarına kadar kesintisiz olarak bu tür yapıların merkezden kırsala kadar yaygın bir şekilde inşa edilmiş olmaları, özellikle Türk yöneticilerinin Hristiyan unsurlardan biri olan Ermenilere karşı, kaynağını İslam'dan alan hoşgörü ile davrandıklarının bir kanıtıdır. Bu hoşgörü ortamının, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan ve dönemin etkin güçlerinin yönlendirmesi ile gelişen kargaşa ortamıyla kesintiye uğradığı bilinmektedir. Bu durum, Hristiyan nüfusun bölgeden tamamen ayrılmasına sebep olmuş ve dolayısıyla tarihi seyir içerisinde inşa edilen dini yapılar cemaatsiz kalarak işlevsiz hale gelmiştir. Yaklaşık yüzyıldır kendi kaderi ile baş başa kalan merkez ve kırsaldaki Hristiyanlara ait mimari eserler, geçen zaman içerisinde doğal afetler ve hazine arayıcılarının tahriplerine rağmen

Resim 16: Jamatun'un güney girişine dikey uzanan Üçüncü grup mezar taşları

Resim 17: Üçüncü grup mezar taşlarından plastik süsleme detayı

günümüze ulaşmayı başarmışlardır. Ülkemizde gelişen kültürel bilince paralel olarak 1979 yılı itibariyle bölgedeki Hıristiyan dini yapılarının T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na korunması gerekli eserler grubuna alınmış olması, bu konuda Türk Devleti'nin ayrıcalıklı davranmadığını da bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

DİPNOTLAR

- 1 Ahmet Ali Bayhan, "Bitlisteki Medereseler", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (ed. O. Belli), İstanbul, 2006, 195.
- 2 A. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis*, Ankara, 2002, 1-9.
- 3 Eski kaynaklarda Bor - Por ismiyle geçen bu yerleşim yeri, XV. yy.'da yaşamış Bitlisli şair Arakel ve Diyarbakır piskoposu olan minyatürcü Nakkaş Mkritch'in doğduğu yerdir. Günümüzde Değirmenaltı Köyü olarak bilinen bu köy, yöre halkı tarafından hala Por olarak anılmaktadır. Bkz.; Henry F. Blosser Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, Beirut, 1965, 143; J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan-IX", *REA*, XII, Paris, 1977, 191; M. Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis, 2000, 237, Ekler: Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası; Uluçam, a.g.e., 9.
- 4 *1967 Bitlis İl Yıllığı*, Ankara, 1967, 17, 20.
- 5 Kiliselerin batısına sonradan eklenen ve Kilise Evi anlamına gelen Jamatun yapıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yalçın Karaca, *Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*, I-II, Van, 2004 (YYÜ. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi).
- 6 Jean Michel Thierry-Patric Donabedian, *Armenian Art*, New York, 1989, 53, 57-58, 62;
- Kadir Pektaş, "Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 2002, 51.
- 7 Bu kitabe günümüzde tamamen tahrip olmuş durumdadır.
- 8 J. M. Thierry, "L'eglise Saint Anania de Por", *Handes Anşorya*, LXXXIX, Wien, 1975, 183-200; Thierry-Donabedian, a.g.e., 198, 262.
- 9 Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 15.09.1994 tarih ve 1472 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.
- 10 Jamatunların plan tipleri için bkz.; S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armyanskix Pritvorov*, Erivan, 1952, (Ermeni Gavut Mimarisi); Varazdat M. Haroutiounian, "Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentale Laïque de L'Armenie Medievale", (Fransızcaya Çev.; Patrick Donabedian), *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian*, Lisboa, 1986, 295-305; Thierry - Donabedian, a.g.e., 197-198, 612; Yalçın Karaca, "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", *Bilim Eşiği 2: Sanat Tarihinde Gençler Semineri*. Bildiriler, İstanbul, 2005, 1-28; a.y., a.g.t., 286-308

KAYNAKÇA

- BAYKARA, Tuncer ; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988. (Türk Kültürünü Araştırma Yayınları :86)
- BAYHAN, Ahmet Ali ; "Bitlisteki Medereseler", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 2006.
- Bitlis İl Yıllığı ; Ankara, 1967.
- DEYROLLE, M. Theophile ; *Le Tour du Monde*, LLX-XLVIII, Paris, 1876. (Librairie Hachette)
- DONABEDIAN, Patrick ; "Le Portail Dans L'Architecture Armenienne du Haut Moyen Age", *REA*, XX, Paris, 1986-1987, 337-380. (La Fondation Calouste Gulbenkian)
- ERİNÇ, Sırrı ; *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953. (İst. Üniv. Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 15)
- GROUSSET, Rene ; *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris, 1947. (Bibliotheque Historique)
- GÜRÜN, Kamuran ; *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983. (Türk Tarih Kurumu Basımevi)
- HAROUTİOUNIAN, Varazdat M. ; "Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentela Laique de L'Armenie Medievela", (Fransızcaya Çev.; Patrick Donabedian), *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian*, Lisboa, 1986, 295-305
- HONIGMAN, Ernst ; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (Çev. F. Işıltan), İstanbul, 1970. (İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları No:1528)
- KARACA, Yalçın ; "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", *Bilim Eşiği 2: Sanat Taribinde Gençler Semineri. Bildiriler*, İstanbul, 2005, 1-28.
- KRAUTHEIMER, Richard ; *Early Christian and Byzantine Architecture*, New York, 1965. (Penguin Boks)
- KUBAN, Doğan ; *Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965. (İst. Teknik Üniv. Mimarlık Fakültesi Yayınları)
- _____ ; *100 Soruda Sanat Tarihi*, İstanbul, 1981.
- _____ ; *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, 2002. (Yapı Kredi Yayınları)
- KÜÇÜK, Abdurrahman ; *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997. (Ocak Yayınları)
- LYNCH, Henry F. Blossie ; *Armenia Travels and Studies*, I-II, Beirut, 1965. (Khayat Book & Publishing Company S.A.L.)
- MARANCI, Christina ; *Medieval Armenian Architecture Constructions of Race and Nation*, Leuven-Paris, 2001. (Hebrew University Armenian Studies 2)
- MNATSAKANYAN, S. X. ; *Arxitektura Armyanıkix Pritvorov* (Ermeni Jamatun Mimarisi), Erivan, 1952. (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ermenistan İlimler Akademisi Basımevi)
- NERSESSIAN, Sirarpie Der ; *Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Massachusetts, 1945. (Harvard University Pres)
- OSTROGORSKY, Georg ; *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1991. (Türk Tarih Kurumu Yayınları X. Dizi)

- PEKTAŞ, Kadir ; "Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", XIX. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 2002, 51.
- SERDAR, M. Törehan; *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis, 2000, 237, Ekler: Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası
- THIERRY, Jean-Michel – DONABEDIAN, Patrick ; *Armenian Art*, New York, 1989. (Yayına Hazırlayan : Harry N. Abrams – Incorporated / Anonim)
- THIERRY, Jean-Michel ; *Le Couvent Armenien d'Horomos*, Louvain-Paris, 1980. (Anonim)
- _____ ; "L'Eglise Saint Anania de Por", *Handes Amşorya*, LXXXIX, Wien, 1975, 183-200. (La Fondation Calouste Gulbenkian)
- _____ ; "Monasteres Armeniens du Vaspurakan I-IX", *REA*, IV, Paris, 1967-1977. (La Fondation Calouste Gulbenkian)
- _____ ; "Sasun Voyages Archeologiques", *REA*, XXIII, Paris, 1992, 315-391. (La Fondation Calouste Gulbenkian)
- ULUÇAM, Abdüsselam ; *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*, Ankara, 2000. (Kültür Bakanlığı Yayınları / 2458-1)
- ULUÇAM, Abdüsselam ; *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis*, Ankara, 2002. (Kültür Bakanlığı Yayınları / 2458-2)
- URAS, Esat ; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950. (Belge Yayınları)
- YILDIZ, Hakkı Dursun ; "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 29-51. (Atatürk Üniv. Rektörlüğü Yayınları : 628)